

Noszikai Gábor

„... TÖBB HAZÁT KÍVÁNTAK VÁGYAINK” – 1. CS. SZABÓ LÁSZLÓ ÉS SZABÓ ZOLTÁN BARÁTSÁGA

2023-05-20 | ESSZÉ



Cs. Szabó László (1905–1984) és Szabó Zoltán (1912–1984) életútja több ponton találkozik, a lexikális adatoknál azonban izgalmasabb szellemi szövetségük története. Mindketten a *húszévesek reformnemzedékét* (Szekfű Gyula elnevezése) képviselték, különböző kezdeményezéseikkel válaszra, állásfoglalásra készítették a kor közéleti szereplőit. A társadalom állapotáról, európai példákról írtak, de tartózkodtak a

kortársaik többségét befolyásoló osztályharcos szemlélettől és minden forradalmi átalakítás, mozgósítás ösztönzésétől. Számukra lényegtelenek voltak a vallási különbségek. Elődeik és kortársaik hitvitáit az ország jövője szempontjából károsnak tekintették. A népi mozgalmat ugyancsak kritikusan értékelték. A 30-as évekre jellemző parasztromantika áradásának valóságérzékük és személyes tapasztalataik vetettek gátat.

A 20. századi történelem eseményeinek – honfitársaik többségével együtt – kárvallottjai voltak. Személyes veszteségeik mégsem homályosították el tekintetüket. A magyar társadalmat is sújtó világkatasztrófákat követően a különböző politikai csoportok által végrehajtott konszolidációkat önállóan értékelték.

a hatalmi önkény elutasítása

Saját döntésük következménye volt több évtizedes külföldi tartózkodásuk és részvételük a nyugati magyarság fórumainak fenntartásában. Szerzői és

előadói tevékenységük tartalma és minősége nagyon különbözött a magyar emigráció tagjainak közéleti és sajtó-megnyilvánulásainak többségétől. Közös jellemzőjük volt a hatalmi önkény elutasítása és ezzel együtt a nép egyenjogúsítására esélyt kínáló demokrácia igenlése. Minőségük, árnyaltságuk, a tabuk figyelmen kívül hagyása okozta hazai mellőzöttségüket.



Lehetséges-e két fontos író műveik jelentőségét csonkító besorolások nélkül, barátságuk egymást ösztönző erejére és műveik tartalmára figyelve megjeleníteni?

Erre tesztek kísérletet.

Cs. Szabó gyermekkori élményei Kolozsvárhoz kötődnek. *Gyerek voltam, nem élhettem igazság nélkül. Mátyás volt az igazság, meg akartam ölelni. (Azóta gyáva is, bölcs is lettem a kereséshez. Igazság nélkül nem lehet élni, de az igazság sok vérrel és siralommal jár.)* ^[1] [...] *Kísértetek és csodák közt éltem.* ^[2] [...] *Egy ideig a [házsongárdi] temető mellett laktunk, ablakunk alatt vitték a halott tiszteket, Ferenc József csákója állt a koporsón, két katona feszes nadrágban, párnán vitte a kitüntetések, egekbe zengett a gyászmuzsika. Ravaszul a menet után is az ablakban maradtam. Nemsokára visszajött a banda, víg indulókat ropogtatott.* ^[3]

Szabó Zoltán fővárosi gyerekkori élményeit idézi: ... *határszálen laktunk. Persze a szónak nem a szokásos, hanem a társadalmi értelmében: a város és a külváros között, a polgárság és a munkásság között, két osztály határán. (...) egyik osztályhoz sem tartoztam, (...) egyforma érdeklődéssel néztem befelé menet az egyre fényesebbé váló boltokat és kapualjakat, s kifelé menet az egyre kormosabbá váló utcákat s egyre ablaktalanabb és hosszabb gyárépületeket, melyeknek oldalán zord tekintetű és sötét ingű munkások álltak estefelé. (...) Még a szaga is más volt az utcának a házunktól északra, mint házunktól délre, s a belvárosi iskola és a külvárosi kölcsönkönyvtár szagkülönbségein közvetlenül észlelhettem szinte naponta, hogy az emberi egyenlőség csak valamivel a halál után kezdődik.* ^[4]

Diákkor

A Monarchia I. világháborús vereségének Magyarországot sújtó következményeit fővárosi diákként élik át. Cs. Szabó a Lónyay Református Gimnáziumban, Szabó Zoltán a katolikus Piarista Gimnáziumban tanul. Műveltségük alapját a görög kultúra adja. Mindketten igen korán, iskolatársaikkal együtt irodalmi kiadványok létrehozásában vesznek részt. ^[5] Az érettségi után Cs. Szabó közgazdaságtant tanul diplomácia szakon, az 1925/26-os tanévben Párizsban ösztöndíjas. Gróf Teleki

Pál [6] egyik első mentoruk. Az erdélyi származású gróf személye kettejük pályakezdésében meghatározó: Teleki fia, Géza 1922-től Szabó Zoltán piarista évfolyamtársa, az ő révén Zoltán bejáratos a József nádor téri Teleki palota könyvtárába is.

Cs. Szabó Teleki tanítványa a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen. Teleki lesz egyik felkért bírálója 1931-ben megvédett diplomamunkájának, amely Franklin Delano Roosevelttel *New Deal*-jét elemző gazdaságtörténeti értekezés. Közgazdászként értékeli a gazdasági világválság kezelésének amerikai politikai irányzatait.

diktatórikus eszközök nélkül

Cs. Szabó érdeklődését a világválság leküzdésének új, tengerentúli módszerei keltik fel: hogyan lehetséges határozott, mégsem önkényen és

erőszakon alapuló eszközökkel úrrá lenni az egész világot megrázó gazdasági, társadalmi és politikai válságon? Következtetése: lehetséges a válságkezelés diktatórikus eszközök nélkül is, határozottan irányított végrehajtó hatalom által és demokratikus törvényhozás működtetésével. A dolgozat hitvallásnak is beillő mottója: *Az alkotás nem az erő, hanem a meggyőzés diadala.* [7] Mentori feladatvállalásain túl Teleki Pálnak döntő szerepe volt kettejük ifjúkori nyugat-európai tapasztalatszerzésében: Cs. Szabót 1928-ban egy diákkongresszusra Oxfordba küldi ki a Trianon utáni közép-európai határokról folytatott vitára. [8]



Az érettségi után Szabó Zoltán felsőfokú tanulmányokat folytat ugyan, de egyik diszciplína sem ösztönzi diploma megszerzésére: *intellektuális sterilitásuk miatt sorra föladott műegyetemi, bölcsészeti, állam- és jogtudományi tanulmányok s a Teleki Pál följánlotta, de elhárított Eötvös Kollégium...* [9] korán jelzik a teóriáktól idegenkedő, ám a magyar társadalom valóságát mindennél jobban megismerni vágyó ember tájékozódásának irányát. Több mint egy évtizeddel később ugyancsak Teleki közbenjárásával jut először Párizsba. Teleki nemzeti szocializmus-ellenességével mindketten azonosultak. Antiszemita meggyőződése egyikük világképét sem befolyásolta.

Korai publikációk

A Válasz folyóirat 1935 tavaszán megjelent két számában mindketten kétrészes munkáikkal szerepelnek: itt közli Szabó Zoltán *A magyar ifjúság mozgalmairól* szóló elemzését. [10] Itt kap szélesebb nyilvánosságot Cs. Szabó Roosevelt-tanulmánya is. [11] Cs. Szabót az elemzők többsége a nyugatos *urbánusok* közé, Szabó Zoltánt a *népi írók* táborába sorolják. Annak ellenére, hogy kezdetben Cs. Szabó is publikál a népi írók legjelentősebb fórumának tekintett Válaszban, a folyóirat szerkesztőivel és több szerzőjével is szívélyes kapcsolatban maradt.

szellemi otthon

Szabó Zoltánnak kezdetben fenntartásai vannak a Babits szerkesztette folyóirattal szemben. Az ifjú falukutató szeretné meghaladni az általa hanyatlónak tekintett, az 1930-as évek elejére folytathatatlanak vélt polgári hagyományt. Húszéves korától kritikus, de nem ellenséges a Nyugattal, amely *megvan mint a magyar literatúra legnagyobb szerűbb volt jelenségeinek egyike, mint az apák műve, amit a fiú folytatni nem tud és nem is akar.* [12] Eltérő gyakoriságú megjelenésüknek a Nyugatban több oka volt. Babits és Illyés hatására Cs. Szabó kezdettől azonosul a lap világképével, szellemi otthonának tekinti a folyóiratot: első Párizsról szóló beszámolójának kiadója szintén a Nyugat. [13]

Kívülállók

„A két Szabó” besorolásának önkényességével szemben érdemes megjegyezni, hogy egyikük sem vett részt a népi–urbánus vita frontharcaiban. [14] A vitát kezdettől – tragikus kimenetelig – a magyar kultúrát és nemzeti azonosságtudatot pusztító, káros jelenségnek tekintették. Cs. Szabó írta: *A következő félszázadban valószínűleg értelmét veszti az a valamikor villamos töltésű tétel, hogy népi és urbánus költőkből állt a magyar líra a két háború között. (...) Kortörténeti adatként tudomásul kell venni ezt a politikai színezetű, hamis megosztást; semmiképpen sem tekinthető értékmérőnek. Megvan a jelentősége a magyar élet eltorzulásának patológiai anyagában, de irodalmilag értelmetlen.* [15]

Pályakezdésüktől immunisak a marxizmus és leninizmus utópista forradalmi eszméivel szemben. A szovjethatalom hétköznapijainak valóságáról Szabó Zoltán Illyés útirajzából értesül: [Oroszországban] *sokkal többet törődnek a jövő társadalommal, általában a jövővel, mint az emberekkel.* [16] Ugyanez a marxi elmélettel szemben kritikus világkép ismerhető fel Cs. Szabó angol útirajzából is: *Marx minél több gépre vágyott, s nem minél több munkáslakásra.* [17]



Kozma Miklós, a Magyar Távírási Iroda elnökeként – Németh László távozását követően – 1935-ben Cs. Szabó Lászlót nevezi ki a Magyar Rádió Irodalmi Osztályának élére. Irodalmi szerkesztőként kilenc éven át rádióadásokban szólaltatja meg a Nyugat szerzőit éppúgy, mint a népi mozgalom íróit. Csak a saját meggyőződése

szerinti minőség követelményére figyel. Kozma ismeretségi körébe tartozott Szabó Zoltán is, erre utal egy levélrészlet: *Egyoldalúan úgy gondoltam, már hosszú ideje, hogy barátságunk sietség nélkül, de egyenletesen nő, a bájos Kozma-villa Földváron, s olyannyira akadálymentes beszélgetéseink (...)* ^[18]

Szabó Zoltán és Cs. Szabó László lírai eszközökkel formált prózát alkotnak különböző műfajokban, eltérő témaválasztással. Korai köteteik kiadója: Cserépfalvi Imre. Cs. Szabó: *A doveri átkelés* (1937) című kötetének utolsó lapjain a kiadó *A tardi helyzet* (1936) második kiadását népszerűsíti. Szerzőink világképében közös a klasszikus és nyugat-európai műveltségen alapuló patrióta szemlélet. A magyar függetlenségi és szabadelvű hagyomány mellé rendelt európai racionalizmus. A kultúra egyetemességébe vetett hitük kizárta, hogy a nacionalista, irredenta és sovinszta világkép gondolkodásukban és írásaikban megjelenjen. Számukra a magyar kulturális hagyományt az 1930-as években sem a hatályos békeszerződések és a módosult országhatárok befolyásolták. Nemzetképük alapját a magyar kulturális közösség egésze jelentette. Meggyőződésük szerint ezt a közösséget a múlt századok klasszikusai, az önálló kortárs fórumok és alkotótársaik éltetik. Esszéikben elválaszthatatlan egymástól az irodalmi megformáltság és a társadalom állapotáról szerzett ismeretanyag.

Baumgarten-díjasok

Cs. Szabó László 1936-ban, az előző évben megjelent Rooseveltt-esszéjéért, Szabó Zoltán 1939-ben *A tardi helyzet* és a *Cifra nyomorúság* című szociográfiáinak elismeréseként részesült a kor legrangosabb (nem állami) irodalmi elismerésében.

tündökölni kezd a rész

Szabó Zoltán munkáira – mások mellett – a Nyugat kritikusa is felhívta a közönség figyelmét. ^[19] Az 1930-as évek második felétől Cs. Szabó László kötetei Szabó Zoltán

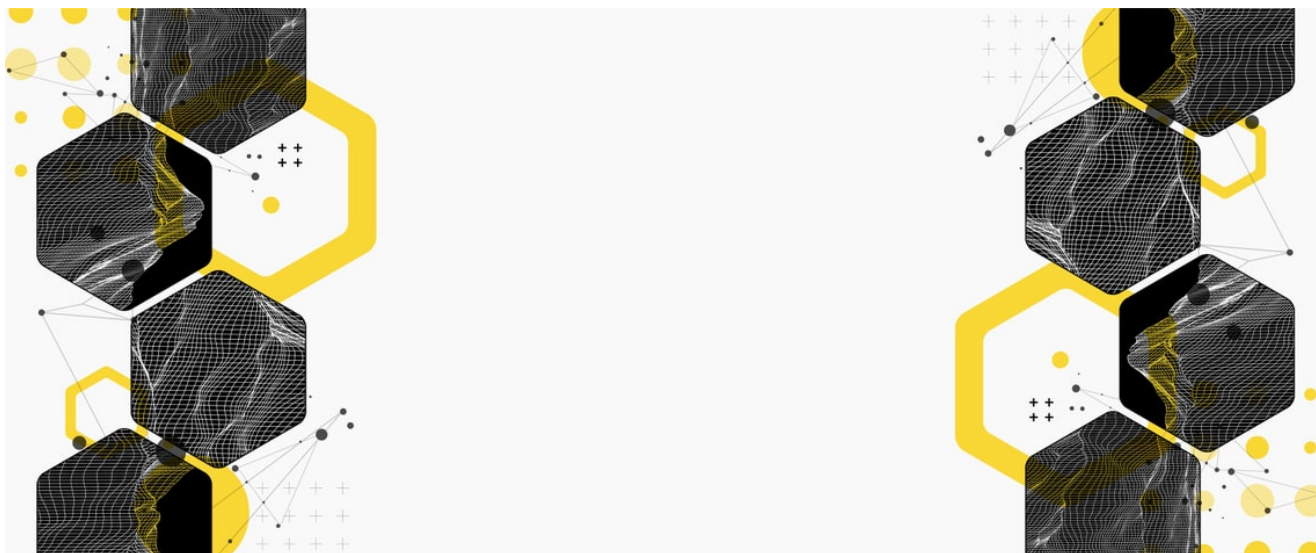
könyv-ismertetéseinek visszatérő darabjaivá válnak: *A Doveri átkelésre* ^[20] két helyen is felhívja olvasóinak figyelmét. ... *olyasmért megy nyugatra, amit nem talál idehaza. Cs. Szabó László nyugatra ment a demokráciáért, ugyanúgy, ahogy egykori*

protestáns fiatalok nyugatra mennek a teológiáért. (...) egyik hóna alá a történelmet szorítja, másik hóna alá a közgazdaságtant, magyar földön áll és szemét nyugatra irányozza. Hagyományos szerepet tölt be, idehaza európai, Európában magyar, mindkét helyen száműzött egy kissé, idehaza száműzve van a demokráciától, melyben otthonosan mozog, odakinn száműzve van a hazai földtől. [21]

Ez a kettőség a Párizsról szóló részben így jelenik meg: ... minden ember több hazát rejteget magában s nékem is kisebbik hazámként nőtt a szívemhez ez a kis hegy, szent hegyecske a város közepén, kajla, zezugos utcáival a Panthéon mögött. [22]

A méltatást néhány nappal később az Új Szellem [23] lapjain folytatja: Az útirajzok jó részében közös: az aggodalom a hosszabb-rövidebb időre elhagyott országért, és maguk ezek az útirajzok is aggodalmas írókat jelentenek. Tájékozódni, megismerni, észrevenni, fölmérni, megmutatni mindenáron! – ez a vezérszólam, mely írók utazásai és utazások leírásai mögött mindenütt ott van. [24]

Cs. Szabó László új könyvére – nem sokkal a II. világháború kitörése után – önálló ismertetésben hívja fel a figyelmet: Az író ebben a könyvben túl van mindenben, ami írókat kötni szokott, túl szerkezeten és műfajon, túl van időn és eseményeken. Csak kettőn nincs túl: Magyarországon és Európán. (...) Írna-e ennyit Cs. Szabó László Európáról, ha nem féltene? (...) A romlás virága ez a könyv, a műfajok romlásának virága. A vén kontinens a szétoldódás állapotában él, írói még ugyanúgy írnak, mint eddig, de nem ugyanabban a szellemi keretben, (...) az irodalmakban szinte mindenütt haloványulni kezd az egész és tündökölni kezd a rész! A rész, melyből újabb és jobb egész épülhet. (...) Azokat a köveket csiszoljuk, melyekből új házat-hazát is lehet építeni, ha kell. (...) Cs. Szabó László, az első magyar író, akire szemmel láthatóan hatott a rádió, annak is csak az utóbbi időben felmerült műfaja: a napihír. (...) Persze mindez Magyarországot ér. Az elutazások és csapongások a visszatérésért, s ez teszi a könyv nemességét. (...) Figyeld meg, hogy ebben a korban nem fejeződött be már se regény, se napló, se műfaj, sőt a mondat is alig, mert nem lekerekítették, hanem elvágják. Csupán egy dolog fejeződött be. A régi világ. [25]



Szellemi frontokon

A *Szellemi Honvédelem Naptára az 1940-es évre* című kalendárium kiadója, szerkesztője és egyik szerzője Szabó Zoltán. [26] Az almanach élére kér verset Babits Mihálytól. A *Szellemi Honvédelem Naptárának adta nemzetféltő aggodalmainak sok politikai éleslátással s az őrszem nem kevesebb visszafogó szorongásaival írt intelmeit:* [27] *„Immár a népeket terelik mint nyájat, / emberek futkosnak, mint riadt patkányok, / városok lángolnak telhetetlen tűzben, / nemzetek halálát engedte az Isten”* (Babits Mihály: *Ezerkilenszáznegyven*).

megleltem a lelkét

A népi kalendáriumok szerkezetét idéző – fényképekkel és rajzokkal illusztrált – kiadvány célja a hazai szellemi élet ellenálló erőinek megszólítása, megszólaltatása és mozgósítása, a Harmadik Birodalom európai térhódításával szemben fellépő francia népfrontmozgalom mintájára, egyfajta *szellemi népfrontba* szervezni a magyar írókat, újságírókat és ellenzéki politikai szerepet vállaló szerzőket. Kezdeményezésüket áthatja a múltbéli ellentéteken felülemelkedés szándéka, a háború pusztításával szemben a humanista tradíciók igénye. [28] Cs. Szabó László *Budapest nyomában* című írásában megvallja: *Előbb ismertem a külvárost, mint a belvárost, előbb a holtakat, mint az élőket.* [29] *Egy város lélek nélkül, egy nép múlt nélkül nem lehet az otthonod. (...) Nem gyűlölöm, összeszoktam a lakóival s megleltem a lelkét. Ha messze járok a világban,*

megnyugodva a Nemzeti Múzeumra gondolok. A haza fővárosára. [30] Szabó Zoltán ismét összefoglalja az általa kezdeményezett mozgalom tartalmát: *a Szellemi Honvédelem harcából, mely ma idegen áfiumok ellen való függetlenségi harc szellemi eszközökkel – a magyar nép szabadságharca lehet a magyar maradiság ellen, s nem csak szellemi eszközökkel.* [31]

Háborús tapasztalatok

1940 elején Cs. Szabó Lászlót gróf Teleki Pál második miniszterelnöksége ideje alatt titkos küldetéssel bízta meg. Az úticél Párizs, ahol egy magyar zászlóalj Finnországba küldése érdekében az önkéntesek vízumügyeit intézte. [32] A náci Németország megkerülésével – részben Kozma Miklós által – szervezett misszió a magyar állam szovjetellenes beállítottságát, egyben a Harmadik Birodalom politikájától távolodni szándékozó magyar politikai útkeresést akarta a Szövetséges Hatalmak előtt bizonyítani. [33] Ugyanakkor Teleki segítette Szabó Zoltán tanulmányútját Párizsba. [34] Ott tartózkodását aztán megszakítja Franciaország német katonai megszállása. A Magyar Nemzetben megjelent tudósításainak sorozata, majd az útinaplóvá szerkesztett *Összeomlás* című gyűjteménye menekülésének krónikája. A polgári lakosság menekülésének folyamatát és a menekülés tömegpszichózisát ábrázolja, de a megszálló hadsereget nem jeleníti meg.

Az *Összeomlás* első kiadója a Nyugat. [35] Itt lát napvilágot Keresztury Dezső méltatása. [36] 1941 tavaszán szerzőink mindketten publikálnak a folyóiratban.

[37] Cs. Szabó töretlenül hűséges Babbitshoz, és barátian támogatja Illyést. Szabó Zoltán a polgári kultúrát illető kritikája is enyhül, különösen a német megszállásról szerzett tapasztalatainak hatására. A 40-es évekbeli Nyugathoz közeledés háttérében nála is ott sejthetjük Illyés következetes biztatását és felkéréseit.



Kozma Miklós, Kárpátalja kormányzói biztosaként 1941 áprilisában mintegy három hétig tartó kulturális rendezvénysorozatot szervez. Az eseményen Hóman Bálint vallás- és közoktatási miniszter is megjelenik. **[38]** A kárpátaljai Gyöngyösi Társaság rendezésében megtartott ungvári Művészeti Hetek megnyitóján május 17-én szerzőink együtt szerepelnek ... *egy irodalmi és zenei est keretében. A nyitóbeszédet Harsányi Zsolt felvidéki író mondta, és előadást tartott többek között Cs. Szabó László és Szabó Zoltán is. Felléptek a budapesti Operaház és a Nemzeti Színház művészei.* **[39]** Utóbbiak *Az ember tragédiáját* adták elő Szabó Sándor, Lukács Margit és Kovács Károly főszereplésével. **[40]**

Az év őszén ott találjuk szerzőinket a Babits-émlékkönyv hetvenkét szerzője között: a kötet *Szellem* fejezetében emlékeznek a 20. századi magyar irodalom első felének legbefolyásosabb alkotójára. Cs. Szabó szerint: *A szabad akarat, amelyet halála felé hittételszerűen, katolikus értelemben és egyre büszkébben vallott, a szellem egész területén szinte embertelen tisztasággal testesült meg Babitsban. Ez volt az egyik legfőbb tanítása. A nemzet költőjeként halt meg, mint Vörösmarty vagy Arany, de a tanítványok munkáiban úgy fog visszajárni, mint Sókratész, Szent Ágoston és Dante: hitvallónak, a lélekszabadság szilaj és mégis szelíd jelképének.* **[41]** Szabó Zoltán a Babits életművet méltató lírai elemzését így zárja: *Ha a tömegek egykor majd a szabad nép rangjára emelkednek, helyet kap szívükben.* **[42]**

Cs. Szabó László – korábbi beszámolóival rokoníthatóan – 1940-ben egyszerre ír útirajzot és művelődéstörténetet: *Erdélyben hamarabb kezdődött a magyarság s később a magyar államrend, mint a Királyhágón innen.* [43]

egyetemes műveltség

Szabó Zoltán személyes erdélyi élményeit 1935 nyarán éli át Németh László, Keresztury Dezső és Boldizsár Iván társaságában tett al-dunai hajóútjukon. [44] Az erdélyi történelmi személyiségeket és szerzőket fél évszázadon át figyelemmel kísérő és méltató írásai arra a meggyőződésére hívják fel figyelmünket, hogy az országhatárok állapotánál időtállóbb az egyes életművek születésük helyén túlmutató tartalma. A Szabó Zoltán méltatta erdélyi alkotók művei az egyetemes műveltség elválaszthatatlan darabjai maradnak. [45]

1942-ben Cs. Szabó Makkai Lászlóval közösen rendezti sajtó alá az *Erdély öröksége* című gyűjteményt. [46] Szerzőink erdélyi tárgyú írásai tükrözik kultúra-értelmezésük hasonlóságát. Erdély – benne a magyarság – kettejük azonos értelmezése szerint: egyszerre a magyar műveltség maradandó forrása és a sokféleség szimbóluma. Az év nyarán – amikor az európai, afrikai és ázsiai frontokon is dúl a II. világháború – Szabó Zoltán ismerteti Cs. Szabó László: *Három költő* című kötetét, [47] amely az ifjúkori halál, pontosabban az ifjúkori költőhalál problémájáról szól. (...) Mindhárom olyan angol, akit megigézett Itália szépsége, az antik formák, az antik élet gyönyörűsége. Mindhárom olyan költő, aki megismerte az irodalompolitikai üldöztetés minden keserűségét (...) [Cs. Szabó] az a modern író, akinek stílusa leginkább háborús a szó legmodernebb értelmében. Üteme a pergőtűz, hatása a telitalálaté. (...) Ha a magyar tollforgatók világa végre eljutna ahhoz, ami olyan az irodalomban, mint a kétszer kettő a számtanban, ahhoz, hogy pontosan abban kell becsülnünk egymást, amiben különbözünk, akkor ezt fölösleges lenne elmondanom. Azonban ettől igen messze vagyunk. [48]



Babits halála után szerzőink együttműködése folytatódik a Nyugat utolsó szerkesztőjével, Illyés Gyulával. A magyar szerzők II. világháború alatti közös kiállításának egyik legjelentősebb dokumentuma, az 1941 nyarán Illyés által kezdeményezett – a francia írásbeliséget annak középkori forrásaitól a 20. század kezdeteiig bemutató – gyűjtemény. [49] A francia felvilágosodás filozófiája, a líra és szépróza, esszé- és memoárirodalom klasszikusainak és kortárs szerzőinek műveit legkiválóbb műfordítóink sorakoztatják fel. Köztük a legnagyobb munkát a szerkesztő-műfordító Illyés mellett Cs. Szabó László végezte, aki középkori és 19. századi francia szerzők [50] huszonöt munkáját fordította. Szabó Zoltán ritka műfordításainak egyikével vett részt a vállalkozásban. [51]

a valóság leplezésének ipari mértékű gyakorlata

A világháborúból kimaradás reménye 1941 tavaszától megsemmisül. A Nyugat hatósági beszüntetését követően Illyés és szövetségesei továbbra sem adják fel folyóirat-

alkotási szándékukat. Új orgánumuz, a Magyar Csillag [52] hónapról-hónapra szorongatottabb körülmények között vállalkozik a Nyugat hagyományának folytatására. Az őszi lapindításkor az írók, szerkesztőségek és irodalmi csoportosulások közötti korábbi rivalizálás – rokonszenvek és ellenszenvek – tétje megváltozik. A változás nyomon követhető Illyés három évvel korábbi szemléletének és szerkesztői magatartásának megváltozásában is. [53] A Magyar Csillag számai következetesen közöltek írást minden szerzőtől, akinek ez az orgánuz jelentette az utolsó irodalmi menedéket. [54] A folyóirat kezdettől egészen – az ország német megszállását két héttel követő – betiltásáig a szélsőjobboldali politikai propaganda célpontja volt. [55] Szerzőink kiállását a szerkesztő és fenyegetett szerzőtársaink mellett egyebek között a Magyar Csillag 1943. szeptemberi számában találjuk: Cs. Szabó László francia irodalomtörténeti esszéje így kezdődik: *Kevés könyv éli túl a korát, kevesebb, mint ahány író.* [56] Szabó Zoltán ugyanitt egy – fiktív – külföldi megfigyelő szemszögéből tekinti át a háborúba sodródó ország tömegszórakoztatása mellett továbbra is kitartó filmiparát. Kritikájának központi eleme a valóság leplezésének ipari mértékű gyakorlata és a gyakorlattal rokonszenvező tömegigények találkozása: *... az a Magyarország, amely a filmvászon síkján pergett előttem, nemigen emlékeztetett arra a Magyarországra, amelyben egyébként éltem. (...) azok a kitűnő magyarok, akiket ismerek, még álmukban sem látják ilyennek a hazájukat, véletlenül se, amilyennek filmjeiken megmutatkozott.* [57] Az érdekes az ilyesmiben az, hogy az író, filmíró, filmrendező ugyanúgy tud hazudni az élet dolgairól, mint az a tömeg, amelynek 'alkot'. Birtokában van annak a szemüvegnek, amely hajszálpontosan úgy torzítja el a dolgok képét, mint a társadalom egy rétegének a szemlélete. Azokból a banalitásokból, amelyek közönségük lelkében élnek, világot szerkesztenek közönségük örömére. Műveik ilyenformán őszintén vallanak a maguk közönségének világszemléletéről. [58]

Politikai hisztéria egy színikritika ürügyén

1944 februárjában Szabó Zoltán a Vígszínházban jelen van a korszak államilag elismert szerzője, Herczeg Ferenc *Aranyszárnyak* című darabjának bemutatóján. Horthy Miklóst, Kállay Miklóst, Keresztes-Fischer Ferencet látva a páholyokban egy hanyatló korszak közeli bukása tűnik fel előtte: *A régi magyar államiség összes vezető*

figuráit... láthattam együtt, először és utoljára. [59] Iróniától áthatott kritikája több egy – díszelőadásá fényesített állami protokoll eseményről szóló – tudósításnál: ... *a darab oly fakó, mint középosztályunk egy részének magyarság- és hagyomány szemlélete.*



(...) Ez a darab figyelmeztet arra, hogy középosztályunk képe a magyarságról majdnem pontosan ugyanolyan sablonos és külsőséges, mint az idegenké, itt az ideje, hogy ezek a szavak: haza, hagyomány kerüljenek ki az érzelgősség levegőjéből s teljenek meg értelemmel a munkások és parasztok szívében. [60] Szabó Zoltán szokatlan beszámolója botrányt okoz. Horthy utasítására a miniszterelnöki kabinetiroda lemondja a Magyar Nemzet előfizetését. A cikk megjelenésének másnapján Barankovics István [61] a szerzőt a szerkesztőségbe rendeli. Szabó Zoltán – három évtizeddel később – rögzítette a történeteket. *(Barankovics) 'Felrobbant a cikked a palotában. A kormányzó tegnap reggel átrendelte a palotába Kállayt. Felrendelte Bethlen [István]t. (...) Hangsúlyozták, hogy a Kormányzó Úr egyenes és személyes utasítására mondják le a lapot. A cikked miatt. (...) Kérlek, Kállay Micut teljesen kihoztuk a sodrából.' (...) Lehordott, hogy (...) Pellengérre állítottuk Herczeg*

Ferencet. Gúnyt űztünk Magyarország kormányzójából. (...) Szó se volt róluk a dolgozatban. 'Magukra vették, kérlek, az inget.' Bethlen is dühöngött? 'No nem. Csak mondta, hogy meglepte: ezért rángatják fel a várba.'

(...) Indultam a Duna-korzóra, a kávéházba a Nyugat asztalához.

– Olvastuk – jegyezte meg Illyés, holott még le se ültem –, már osztályoztuk is a dolgozatot!

De nem a következményeit, mondtam is már Horthyt és Bethlent és Kállayt, vidéki ország vagyunk, kétségtelenül. Az asztal túloldalán Cs. Szabó lehunyta szemmel, földöntúli élvezettel hallgatta a történeteket (...) [62]

Távozók

Magyarország német megszállásakor tiltakozásul lemondanak tisztségeikről: Cs. Szabó László a Magyar Rádió Irodalmi Osztályán 1935 óta betöltött állását adja fel: *1944. március 19. volt. Volksbund katonák szállták meg kora reggel a Magyar Távirati Iroda és a Magyar Rádió Sándor utcai [63] székházát, bemenet már ők igazoltattak a kapun kívül. Életemben nem esett könnyebben életbe vágó döntés, habozás nélkül fölmentem a vezérigazgatóhoz s bejelentettem, hogy gondoskodjanak azonnali utódról, mert én máris megyek, itt se vagyok, még fiókjaimat sem ürítem ki. [64]*

Szabó Zoltán mintegy fél évtizedes rovatvezetői munkájával szakítva, a *Magyar Nemzet* szerkesztőségéből távozik. Döntése mellett így érvelt a március 19-én kora délután kétségbeesetten telefonáló Székely Lászlónak: [65] *„Nézd Laci – mondtam csendesen –, a Magyar Nemzet már megszűnt! (...) Mi szüntetjük be a megjelenést. Önként. Meggyőződésből (...) mert a Magyar Nemzet a német megszállás alatt nem jelenhet meg. Ezt franciául s'abordage-nak mondják. Az értendő rajta, hogy ha az ellenséges hajóhad a kikötőt körülveszi s a kikötőben veszteglő hajók a harcot nem vehetik fel s kifutásra sincs lehetőség: akkor hajóját a kapitány és a legénység elsüllyeszti ...” [66]*

1944 nyarán szerzőink szerepet vállalnak a Nyugat kiadóvállalat fenntartása érdekében szervezett utóvéd-küzdelmekben. [67] A felügyelőbizottság négy tagja között ott találjuk Csécsy Imrét, Halász Gyulát, Ortutay Gyulát és Szabó Zoltánt is. [68]

menekülése regényes

Az ország német megszállását követően mindketten az illegalitást: a menekülést és az elrejtőzést választják. Cs. Szabó László kezdetben Balatonföldvárra menekül. Innen tér vissza

Budára. Szabó Zoltán menekülése regényesebb: kelet felé indul, a háborús frontvonalon át a Mátrába. Jól emlékszik, mit meséltek a tardiak, hogy a török időkben a megszállók hadereje a sík vidékeken tört előre, a hegytetők meghódításával a hadvezérek és a frontharcosok kevésbé törődtek. Az Ideiglenes Kormány alakulása idején Szabó Zoltán már Debrecenben tartózkodik.

Hasonló gondolataikat a kis népek helyzetéről a világhatalmi összecsapás idején és közvetlenül a második világháború után rögzítik. Elemzéseik mentesek a hamis felsőbbrendűségi tudattól és a szolgálai alázattól. A Szovjetunió, Nagy-Britanniának, az Egyesült Államoknak hadat üzenő, Jugoszláviával egy éve hadban álló Magyarország helyzetéről Cs. Szabó így vall: *Azt tanultam, hogy kis népnek lenni a legszebb és legveszélyesebb állapot; életveszélyes erény. A sátán csak a nagy népeket viszi föl a hegyre, az ő fülükbe súg világhatalmat. Így hívják a világhatalmat a kísértő nyelvén. A kis népek sohasem lehetnek a sátán kiválasztottjai, nekik nincs erejük a világhatalomhoz. Nekik nincsenek szent háborúik, amelyekből kegyosztóként vagy megszegyénítve kerülnek ki, mint a nagy népek. Mert a nagy nép a legvéresebb háborúban is csak a hiúságát kockáztatja. A küldetés kudarcba fúlhat, a szerep elveszhet, a nagy nép életben marad. S egy idő múlva előlről kezdi a bűnt, ismét fölmelegszik a sátánnal a hegyre.* [69]

Szabó Zoltán a háború vége után egy magyar ifjúsági delegáció élén jut el Angliába. Úti élményei között rögzít egy holland pilótával folytatott beszélgetést: *Kérdezem Hollandiáról. Válat von: 'A tengertől elhódított földeket, látja, elárasztották. Tíz évi*

munka.’S egyébként? – kérdezem, ‘Egyébként – mondja fanyarul –, egyébként, a magunkfajta kis népek szabadsága ez: bármit végeznek róla, ezt mondhatja a nagyoknak: merci’. [70]



Az 1945–49 közötti időszakban sok közszereplő számára élesen vetődött fel a kérdés. Mi a fontosabb: szabad környezetben létezni és alkotni, vagy ragaszkodni a beszűkülő hazai szellemi és politikai közeghez. A publikáció szabadságához ragaszkodó írók és társadalomkutatók számára mindkét döntés következménye (távozás és/vagy otthoni elszigetelődés) életre szóló hatással volt. Szerzőink huzamos nyugat-európai tartózkodásuk ideje alatt hozzák legdrámaibb döntésüket: Szabó Zoltánt 1947. október 1-én nevezték ki kulturális tanácsosnak a Károlyi Mihály vezette párizsi magyar követségre. [71] 1949 nyarán lelkiismereti okok miatt mondta fel a kulturális ügyek vitelére szóló szerződését: *Alulírott, Szabó Zoltán író, ezúton jelentem be, hogy a párizsi magyar követségen viselt kulturális attachéi állásomról, továbbá az UNESCO párizsi központja mellett viselt állandó magyar delegátusi tisztségemről lemondottam. Lemondásomat a magyar külügyminiszterrel Corshamból (Wilts) [1949.] június 25-én küldött táviratomban, és ugyanez nap a londoni magyar követségnek továbbítás céljából megküldött levelemben közöltem.*

Az említett levélben lemondásomat így okolom meg:

‘Lemondásom okai részben magánjellegűek, részben abban az összeférhetetlenségben keresendők, amely a magyarországi politikai gyakorlat és az én szemléletem között már régebben fennáll, s a múlt év karácsonya óta számomra egyre tagadhatatlanabbá vált. Hosszabb ideje képtelennek érzem magam arra, hogy a magyarországi kormány politikai módszereivel általában, irodalommal és művészetekkel szembeni igényeivel szűkebben egyetértsek. (...) morálisan egyre lehetetlenebbnek éreztem, hogy a magyar szellemi életet e kormányzati gyakorlatok ellenére külföldön továbbra is képviseljem. Ezért az a meggyőződés érlelődött meg bennem, hogy munkaköröm ellátását legfeljebb Károlyi Mihály követ hivatalban maradásának végső időpontjáig folytathatom. Erre az ő személye iránti tisztelem kötelezett, s az adott módot, hogy munkaköröm a párisi magyar követségen olyasminek helyeslésére és kifejezésére, amit önmagammal elfogadtatni nem tudtam, nem kötelezett. Károlyi Mihály nyugalomba vonulása angliai szabadságom idejére esvén [72], módomban állt szándékomat vidéki magányomban megfontolni és innen közölni, ezzel is kifejezve azt, hogy az lelkiismereti és személyes, róla tudomása, rá befolyása senkinek nem volt.

Szinte szükségtelen megjegyezni, hogy az utolsó magyarországi események elhatározásomat már nem érinthették. Ezúton confirmálok [73], hogy lemondásomat távirati úton e levél megküldésével egyidejűen közvetlenül jelentettem.’ [74]

eltökélt szándék

Szabó Zoltán 1949. július 1-én politikai menedékjogért folyamodott az Egyesült Királyság Belügyminisztériumához. Döntését hónapokon keresztül érlelte. Távozásának terve Mindszenty József letartóztatásakor (1948. december 23.) szilárdult végleges döntéssé. Az érsek elítélése (1949. február 8.), az 1949. májusi közös listás országgyűlési választás és az egykori belügyminiszterből 1948. december 10-én külügyminiszterré kinevezett Rajk László 1949. júniusi letartóztatása után nem változtatott korábban eltökélt szándékán.

Cs. Szabó 1948 karácsonyán háromhónapos tanulmányútra utazott Rómába, a Magyar Akadémiára. Évtizedekkel később így tekintett vissza távozására: „... kapva kaptam a bizalmas ajánlaton, hogy a Külügyminisztérium hajlandó Jugoszláviára s Olaszországra érvényes, (...) féléves útlevelet adni, ha kutatni akarok előadásaimhoz. ... Aztán utolért méltó büntetésem: láncos kutya lett Titóból, és lezárták a határt Jugoszlávia felé.



Megsemmisülve felhívtam csodatevő jóakarómat a Külügyminisztériumban, hogy próbálják Jugoszláviáról Ausztriára átírni a puszta tranzitot; egy fagyos hangtól megtudtam, hogy betegszabadságon van az illető. Rosszat sejtve, rémülten telefonáltam közös barátunknak, aki tudott az ügyről, hasonló rémülettel eltanácsolt még a pissenéstől is. 'Hallgass, és bízz a szerencsédben. Múlt héten lebukott az angyalod.' Korai zuhanás volt a koalíciós égboltról. De a szerencse kivételesen szerény mosolyára méltatott: karácsony előtt váratlanul ismét kinyílt a magyar–jugoszláv határ.” [75]

1949 februárjában Bóka László államtitkár hazarendelte. Olaszországból Ortutay Gyulához címzett táviratában lemondott a Képzőművészeti Főiskola – négy évvel korábban alapított – művelődéstörténeti tanszékének vezetéséről. Rómában maradt – megélhetés nélkül. Ezt megelőzően januári naplójában már felmerült a visszatérés lehetetlensége és a határozatlan ideig tartó külföldre távozás kényszere. Februári döntése véglegessé teszi korábbi latolgatásait. Nyár végére „*törvénytelen kenyérkereső Firenzében.*” Távozásáról szóló döntésének okait 1949 nyarán *Curriculum vitae*-ben ismerteti: „*1948-ban a British Council író-vendégként meghívott hat hétre Angliába, de a magyar rendőrség megtagadta útlevélem kiterjesztését erre az országra. Az útlevél kizárólag Olaszországra volt érvényes. Ugyanennek az évnek az őszén megindult a magyar egyetemek teljes átszervezése marxista szellemben. A tananyagot pártutasítás alapján nagyrészt kommunista diákok szabják meg a párton kívüli tanárok számára. Egyidejűleg három kész vagy készülő könyvem kiadását tiltotta meg az 1848-ban felállított Állami Könyvhivatal. Tanári szabadságomban korlátoztak, írói munkásságomat megtiltották, tehát nem láttam több módot arra, hogy hazában képviseljem a szabad görög-római-keresztény kultúrát, amelyben felnőttem, s amelyet írásaimmal és tanításommal képviseltem először a nácik, aztán a kommunisták ellen.*” [76]

a hazai alkotói szabadság beszűkülése

Döntésüket egymástól távol,
egymáshoz közeli időpontokban,
hasonló lelki állapotban és személyes
indokokkal hozták meg. Visszatérésük
lehetetlenségét a hazai alkotói

szabadság beszűkülésében – és előre láthatóan hamarosan bekövetkező teljes hiányában – ismerik fel. Külhoni kapcsolatfelvételük – több évnyi szünet után – az ekkor már szintén emigrációban élő „*Maxi bácsi*”, a Nyugat egykori szerkesztője, Fenyő Miksa jóvoltából jön létre.

A két író 1950 májusa és 1951 júniusa közötti levélváltásai mindkettőjük számára fontos. Barátságuk új szakaszba lép, amikor Szabó Zoltán 1950 tavaszán – értesülve barátja olaszországi címéről – első levelével jelentkezik: ... *ma Oxfordból visszajövet találtam a küszöbön Fenyő Maxi kártyáját a címeddel. Végre. Közel egy éve*

nyomozom, Laci. (...) Végre fölfedeztem Fenyő Maxit Párizsban, mármint a párizsi címét, írtam neki, válaszolt Rómából, hogy (...) Párizsban utána néz. Végre ma megjött tőle a címed egy olyan párizsi képeslapon, amiben kedved telnék. Enfin. [77] (...) Felólem mit írnak? Eddig meglettem volna, csak hát roppant bizonytalanságban a jövő felől. Mivelhogy megtakarított pénzünk már elfogyott, egyetlen gördülő vagyontárgyunkat pedig még nincs jogunk pénzzé tenni. (...) Judit [78] szülei Dél-Franciaországban, s ez még jó, mert ők rokonnak még sokkal rosszabbak, mint politikusnak. Írogatok azonban, afféle Arany János-i kedvvel. [79] Sajnos attól félek nem sokáig, mert valami hasznosabb foglalatosság után kell nézzek. Roppantul örültem annak idején, amikor hallottam, hogy Rómába érkezvén kiléptél. Különösen tetszett az is, hogy a pályaudvarról egyenes a postahivatalba mentél táviratozni – nekem legalább így mondták. Akkor én még hivatalban voltam Párizsban, vagyis igyekeztem Csontváryval és más ilyenekkel menteni azt, amit otthon csináltak. [80] Jókor. Írj és hamarosan,

Laci, az ember otthonabbul érzi magát idekinn, ha Csészaróval válthat jelet. Régi szeretettel régi barátod Zoltán [81]

Az év nyarán:

1950. július 15. Laci lelkem,

(...) Hosszabb ideje tűnődöm azon, hogy nem volna-e okosabb ide átjönnötök valami módon, elég nehéz sajnos, taljánok és taljánizálók közül, jó szíve itt senkinek sincsen, mivel az ilyen puha testrészekről nem illik szólni. Viszont a világ valahogy reális és ekképp kilátástalan. Bármily groteszk, de van megnyugtató abban, hogy itt mindenki úgy él, mintha a második világháború még nem fejeződött volna be, viszont a harmadik már régen elkezdődött volna. (...) Hiába, akkor legjobb Itáliában, ha az ember kissé ott van Angliában. Erre a feltevésre különben Te tanítottál Három Költőddel [82], magadra vess. Hát elhibáztuk. A helyet is, a kort is. Annyi baj legyen. Mégis azt gondolom azonban, hogy előbb-utóbb át kéne származnotok Angliába, ha Európában akartok maradni. (...) [83]



Nyár végére sem csillapul Szabó Zoltán lelkesedése, amint tervének további részleteiről derűlátóan számol be:

1950. augusztus 22. Laci lelkem,

(...) Épp a leveled érkezése előtti napokban vettem le a polcról a Doveri átkelést elolvastam nagy gyönyörködéssel az angliai fejezetet. ^[85] (...) Ez az előzmény levelednek azt a mondatát húzta alá, hogy téged Isten is ebbe az országba rendelt, ha már éppen távol Erdélytől. (...)

Ez okból összeszedtem minden erőmet, bevettem egy hányinger elleni szert, és felhívtam Tarján ^[86] volt pesti színművész urat a Bush-házban. ^[87]

Ez egy ritka buta, de egyébként nem kellemetlen ember. A BBC Kelet-európai Osztályának helyettes vezetője lett, valószínűleg az említett okból. Következésképp együtt ettünk a Bush-ház vendéglőjében, (...) előadtam neki, hogy Te Firenzében létezel, Bözsivel ^[88] együtt.

Fogalmam sincs, mi volna a véleményed arról, hogy én ilyen egyéni akcióba kezdek megkérdezéssel nélkül, de nekem az a lelkiösméreti véleményem, hogy Ti mindketten főnyeremény volnátok a BBC nevű intézménynek (...) és elmondtam rólad minden jót. Vagyis, hogy politikailag teljesen érdektelen egyén vagy. A népi demokráciával még véletlenül se működöttél együtt. Képviselő nem voltál hál' istennek! A rádiót ama [1944] március tizenkilencedikén Bözsivel együtt sértődötten, de emelt fővel ti ketten hagytátok ott. (...) Elmondtam továbbá, hogy mélyen zengő és kitűnő mikrofonhangod van, hogy több nyelven írsz helyesírási hiba nélkül, és elhallgattam, hogy mindegyiken kizárólag azt írod, amit magad gondolsz.

elvileg lehet szó a dologról

Közöltem vele, hogy Te ugyan Amerikába készülsz, de én azt gondolom, hogy úgy érzed, jobb volna neked Angliában, bár nem tudom, hogy a BBC-vel való együttműködés megfelel-e elképzeléseidnek. Fölteszem azonban, hogy e gondolatot számodra Oxford másfélórás és Stratford-on-Avon háromórás megközelítési lehetősége önértékénél vonzóbbá teszi. (...) Végül (...) kijelentettem, hogy sürgősen tudnom kell, hogy mi a véleményük erről a dologról, amíg át nem megy Amerikába, aminek az a hátránya, hogy messzebb van Oxfordtól. Erre ő azt mondta, hogy teljes egészében átlátja a propozíció roppant előnyeit... (...) Ha elvileg lehet szó a dologról, akkor kapcsolatot teremtenek veled Firenzében, technikai próbatétel ^[89] végett, mert ez ugyancsak a szabályzatokhoz tartozik. Je te préviens: ^[90] ha ez az egyén honfitársunk lesz, hazánkfiának majd nem lehet nevezni, és aligha viseled el. Ha a dologról részéről nem lehet szó, akkor írd meg, hogy kajánul közöljem Tarjással. Ha nyitva akarod tartani ezt az ügyet, akkor várjunk. Előnyök: heti tíz font, cca húszezer líra, 5-6-ból megélsz, vízum, rezidencia akadály nélkül, roppant kevés elfoglaltság, úgy heti húsz óra (...) Ne haragudj, hogy megkérdezéssel nélkül ilyen rohamba kezdtem, úgyse sok remény van rá, hogy sikerrel. Azért tettem megkérdezéssel nélkül, hogy a tapasztalat, amit szerzünk az én kontómra menjen. (...) [Károlyi] Judit köszönt mindkettőtöket, s szép ősz kíván Itáliába régi barátod Zoltán

Az ősz folyamán a Szabó Zoltán korábbi optimizmusát a kétség és remény közti bizonytalanság váltja fel:

1950. szeptember 23. Lacim,

(...) Írtam neked a BBC dologban, amíg az még ilyen *in statu nascendi* ^[91] állapotban van.

Első elképzelésem az volt, hogy egy mukkot se szólok, mert így, ha negatív választ kapok, akkor a kudarcot én vágom zsebre nevedben, és én jövök méregbe a Nívótlanság Szervezett Érdekvédelme, mint Legnagyobb Nemzetközi Nagyhatalom ellen. Ez érzelemben roppant praxisom van. Mint kiderült mégis okosabb volt, hogy megírtam neked Tarjánnal volt beszélgetésemet, mert a mi nemzetiségünkkel teljesen irreális az az elképzelés, hogy valamit valahonnan a dologról ne hallj. Képzelem.



Sajnálom, hogy így kiszivárgott, én az égvilágon senkinek sem szóltam az egésről, mondom, még neked se akartam szólni, mert ilyen lehetetlen diszkrét természetem van. (...) De hát a BBC-emberek úgy látszik, nem ilyenek. (...) Mindezt főként azért írom meg, hogy lásd milyen helyre kerülsz, ha ugyan, s hogy legyen valami vigasztalásod, ha nemcsak a magam, hanem Téged illető szándékaim is karikára buknak e cégnél. (...) ... mindent meg kell próbálni a BBC dologában, mert ahogy leveled igazolja, nemcsak nekem volna jó, hanem neked is aránylag a legjobb út volna, hogy itt légy a

BBC által és kenyeren. (...) Referenciáid részben nem jók: én annyival vagyok jobb számodra, mint a magam számára, hogy szabadon szavalhatok arról, ami különben meggyőződése, hogy Te nekik (...) főnyeremény volnál. (...) Mit gondolsz, Laci, nem az volna-e a legegyszerűbb, ha ketten együtt íránk a pápának, hogy írjon Macdonaldnak. [92] Körülbelül ez az egyetlen módszer, amely biztos sikert ígér. (...) Szavamra, ha netán sikerülne, eléd megyek a doveri partra. Micsoda ünnep leszen.

Rögtön iszunk egy áldomást, hm, e nice cup of tee [93] , a vonatban. Ha nem sikerül, akkor se reméld, hogy a levelezést beszüntetem. Erről nem lehet szó, mert akkor nem kapok választ. S arról szó se lehet, hogy lemondjak a magyarságról és az emberségről, amely ez idő szerint olasz bélyeggel érkezik Firenzéből gépelt levelekben. És nem másként. De inkább sikerüljön. Nem a kéztől, amely elgurította, hanem a golyótól várom, hogy ki tudja ütni a kuglibabákat. A Te honnan-hová-d jobb e célra, mint az enyém, főként ebben reménykedem. (...) [94]

dilemma

1950 végén Washingtonból az Amerika Hangja rádióállomás állást ajánl Cs. Szabó Lászlónak. A kényszerűvé váló itáliai tartózkodásának véget vetni szándékozó író dilemmája ekkor az Egyesült Államokba vagy Angliába költözés mérlegelése volt. Az

Európában maradás melletti elhatározást minden bizonnyal tovább érlelték Szabó Zoltán levelei:

Édes Laci,

(...) alighanem otthagytátok már Firenzét, és ez a levél hűlt helyeteket leli. De hát magamra vessek. (...) Nehéz volt a búcsú? Alighanem életed legnehezebb és legszebb szakaszát töltöttem ott.

Honvágyad, (dehogy hibáztatom, nekem is ilyesmim volt, nagyon is értem), itt majd erősödni fog: a makaróni, a keserű sör főként ezt fogja hizlalni, a honvágyadat. De hát nem is igaz ember, akinek nincs honvágya is onnan, ahol szeret lenni. Úgy rémlik, valahogy mindig így voltunk: több hazát kívántak vágyaink.

(...) Ha csakugyan megírod a menetrendet, akkor (...) leszaladnék elétek a Csatorna-partra, legyen Dover vagy Newhaven. (...) Ha ez sehogyan se megy, akkor várlak a Victoria pályaudvaron. Minden kontinentális vonat oda fut be. (...) Szóval a hívás fennáll, aznap estére vagy másnapra, ahogy jólesik, válasszatok kedvetekre, s ne csináljatok gondot belőle.

Alapjában véve hihetetlen, hogy két héten belül itt vagytok. Várlak, gondolhatod. Addig is kézzszorítás, Zoltán ^[95] Czigány Lóránt írja: „Halálukig tartó szövetségüket attól a pillanattól számíthatjuk, hogy e két író a Viktória pályaudvaron, világok pusztulása után, ismét kezét szorított.” ^[96]

folytatjuk

1. Cs. Szabó László: *Kolozsvári gyerekkor* (Nyugat, 1940/8. sz.). In: *Erdélyben*. Magvető, Bp. 1993. 26. o. ↑
2. i. m. 34. o. ↑
3. i. m. 37. o. ↑
4. Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz – VI. fejezet, melyben a szülőföld helye meghatározatik*. Nyugat Könyvkiadó Bp., 1942. 19–20. o. ↑
5. „Sokszorosított kéziratot is csináltunk, kihívó kacsintással a 'fogatlan' Nyugatra, Kelet volt a neve. Kírtartottunk egy teljes évig... Kézírást lapjain jelent meg első novellám s Farkas Ferenc első zenekritikája.” Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1982. (a továbbiakban: *Hűlő*) 60. o. Szabó Zoltán barátaival húszévesen, 1932 májusában hozta létre a Névtelen Jegyző című folyóiratot, melynek az év októberéig négy számát adták ki. ↑
6. Teleki Pál (1879–1941) egyetemi tanár, földrajztudós, miniszterelnök: 1920–21, 1939–41, a cserkészmozgalom vezetője, a Magyar Diákszövetség elnöke. ↑
7. *Creation is the victory of persuasion and not of force*. (F. D. Roosevelt: *On our Way*. Faber & Faber, London, 1934.) ↑
8. „A területi integritásról szóló vitát viccel kell kezdeni és nem a mohácsi vésszel”. Csekefalvi Szabó László: *Diákkongresszus Oxfordban*. Újság, 1928. április 12. 6. o. ↑
9. *Külhoni Szövegtár I. – Magyar Irodalmi Évkönyv* (Szerk.: Bikich Gábor, kiadja: Koncz Lajos. Boston, 1979. 126–127. o. ↑
10. Szabó Zoltán: *A magyar ifjúság mozgalmi. VÁLASZ, 1935. március 196–207.; 2. rész: A Fiatal Magyarság; a Turul Szövetség; a fiatal generáció különféle mozgalmi. VÁLASZ, 1935. április 279–285. o. ↑*
11. Cs. Szabó László: *Franklin Delano Roosevelt*. VÁLASZ, 1935. március 152–157., április 225–254. o. ↑
12. „Anonimus Pugnans” [Szabó Zoltán]: *Herceg, hátha megjön a tél is!* Névtelen Jegyző, 1932. július–augusztus), kötetben: uő.: *Hazugság nélkül. Szabó Zoltán Összegyűjtött Munkái* I. köt. Héttorony Könyvkiadó, Sorozatszerk.: András Sándor, Gyurgyák János, Kenedi János. é. n. [1990] 54–66. o.
HN I. köt. 54–66. o. ↑

13. Cs. Szabó László: *Hét nap Párizsban, Útikalauz felnőtteknek*. Nyugat, 1936. ↑
14. Nagy Sz. Péter szöveggyűjteményében (A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–1947. *Rakéta Könyvkiadó* Bp. Vál., szerk. és az utószót írta: N. Sz. P., 1990. 7–491. o.) nem találunk egyiküktől sem a kezdetben folyóirat-szerkesztőségek (*Szép Szó, Válasz*) tagjai közti párbeszédre, később társadalom-átalakító programtervezeteik rivalizálására, végül az elmérgesedő, kölcsönös személyeskedésbe, rágalmakba és gyűlölködésbe torkolló írást. ↑
15. Cs. Szabó László: A magyar vers századai (1961), in: *Ország és irodalom*. Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet, Brüsszel, 1963. 70. o. ↑
16. Illyés Gyula: *Oroszország*. Nyugat, 1934. 193. o. ↑
17. Cs. Szabó László: *Doveri átkelés* (NYUGATEURÓPAI HELYZETKÉP), Cserépfalvi, 1937. 14. o. ↑
18. Szabó Zoltán levele Londonból Cs. Szabó Lászlónak [1950. június 12.] közli: Varga Katalin: „... az ember otthonabbul érzi magát idekinn, ha Csészábóval válthat jelet”, Szabó Zoltán hat levele Cs. Szabó Lászlónak (1950–1951) Irodalomismeret, 2013/1. 82. o. ↑
19. Nagypál István (Schöpflin Gyula): *CIFRA NYOMORÚSÁG* – Szabó Zoltán könyve. Nyugat, 1938. 8. sz. ↑
20. L. a 17. sz. jegyzetet. ↑
21. Szabó Zoltán: *Bujdosók* (Cs. Szabó László: *Doveri átkelés*; Kodolányi János: *Suomi, a csend országa*) Pesti Napló, 1937. május 2. 99. sz. 43. o. ↑
22. Cs. Szabó László: *Doveri átkelés* Cserépfalvi, 1937. 191. o. ↑
23. **Új Szellem** Kultúr- és nemzetpolitikai szemle (Prága, 1937. február– 1938. november). Főszerk.: Szvatkó Pál. Havonta kétszer jelent meg. Azonosulva az egyesült és választási sikereket elért jobboldali ellenzéki pártok céljaival, igyekezett kialakítani a kisebbségi szellemi élet egységét. Minőségi elveit nem adta fel. A magyarországi urbánusok (Bálint György, Bóka László, Ignó Pál, Remenyik Zsigmond) és népiek (Féja Géza, Illyés Gyula, Kodolányi János, Németh László, Tamási Áron) egymás mellett szerepeltek. Márai Sándornak kivételes helyet biztosított, s Babits, Ortutay Gyula, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán írásai is feltűntek. <https://adatbank.sk/lexikom/uj-szellem> ↑
24. Szabó Zoltán: *Vigasztalásul útnak indulunk...* (Cs. Szabó László: *Doveri átkelés*; Kodolányi János: *Suomi, a csend országa*; Márai Sándor: *Napnyugati őrzője*; Gogolák Lajos: *Egy prágai út*; Makkai László: *Két világ határán*; Fejtő Ferenc: *Érzelmes utazás*; Németh László: *Magyarok Romániában*) Új Szellem, Prága, 7. sz. 1937. május 15. 7–10. o. ↑
25. Szabó Zoltán: *Jegyzetek egy naplóhoz*, Jelenkor, 1939. október 15. [Cs. Szabó László: *Magyar néző* c. könyvéről, Nyugat, 1939.] – kiemelések a szerzőtől. ↑
26. A Magyar Nemzet napilap hétféje, *Szellemi Honvédelem* című rovatát Szabó Zoltán 1939. április 9-től 1944. február 27-ig heti rendszerességgel szerkesztette. A kezdeményezésére kiadott azonos című, másfél száz oldalnyi füzetet a budapesti Globus Nyomdai Műintézetnél jelentette meg. ↑
27. Rába György: *Babits Mihály*. Gondolat Kiadó Bp., 1983. 312. o. ↑
28. A szerzők (a közlés sorrendjében): Lengyel Balázs, Batternay Béla, Babits Mihály, Boldizsár Iván, Márai Sándor, Frey András, Sík Sándor, Borbély Mihály, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Kassák Lajos, Pethő Sándor, Kelemen János, Keresztury Dezső, Kunszery Gyula, Móricz Zsigmond, Tolnai Gábor, Z. Bors József, Pethő Sándor, Tamási Áron, Markos György, Illyés Gyula, Cs. Szabó László, Gogolák Lajos, Katona Jenő, Kodolányi János, Erdei Ferenc, Ortutay Gyula, Darvas József, Veres Péter, Csécsy Imre, Szabó Zoltán, Szabó Dezső, Millok Sándor, Molnár Antal, Domokos Lászlóné. Közreműködtek: Szür-Szabó József (illusztrációk), Lugosi Szabó Vladimir (parasztportrék), Sugár Kata (fényképsorozatok). ↑
29. Cs. Szabó László: *Budapest nyomában*. In: A Szellemi Honvédelem Naptára az 1940-es évre. Globus Nyomdai Műintézet. Bp. 1940. 118. o. ↑
30. Uo. 119. o. ↑
31. Uo. 150. o. ↑

32. Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, Bp., 2005. 440. o. ↑
33. A 338 magyar önkéntes eljutott ugyan Finnországba, ám az 1940. március 19-én bejelentett finn-szovjet fegyverszünet miatt a magyar légió küldetése okafogyottá vált. Ormos Mária: *A finn epizód*. In.: *Egy magyar médiavezer*. Kozma Miklós II. köt. PolgART Bp., 2000. 684-688. o. ↑
34. Nem találtam nyomát, hogy a Teleki által ugyancsak mentorált Szabó Zoltán – Cs. Szabóhoz és a szintén Teleki által 1941-ben az Egyesült Államokba küldött Kosáry Domokoshoz hasonlóan – titkos diplomáciai küldetést folytatott volna, közvetlenül Franciaország hitleri német megszállása előtt. (N. G.) ↑
35. Szabó Zoltán: *Összeomlás*. Francia útinapló Nyugat, 1940. 212. o. Szabó Zoltán kortörténeti jelentőségű munkája egy francia [Sz. Z.: a L'Effondrement. Journal de Paris à Nice (10 mai 1940-23août 1940) *Exils*, Paris, 2002. 17-286. p. Traduit du hongrois et annoté par Agnès Járfás. Préface de Gyula Sipos (7-15. p.)] és egy – mindössze háromszázötven példányban megjelent – második magyar kiadásban (Sz. Z.: *Összeomlás*. Francia útinapló. *Kortárs*, Bp., 2020. 5-284. o., A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: A. Szabó Magda. Az utószót írta: Tokaji Nagy Erzsébet 285-291. o.) jelent meg. ↑
36. Keresztury Dezső: *Összeomlás* (Szabó Zoltán könyve). Nyugat, 1941. 1. sz., ↑
37. Nyugat, 1941. április 1., Szerk.: Babits Mihály, Társszerkesztők: Schöpflin Aladár és Illyés Gyula. Cs. Szabó László: Illyés Gyula (168-170. o.) c. írásában Illyést a folyóirat második nemzedékének képviselőjeként méltatja. Szabó Zoltán a *Figyelő* rovatban két új regényt ismertet: *ÚJESZTENDŐ*. Révai. Asztalos István regénye (172-173. o.), *OLTYÁNOK UNOKÁI*. Erdélyi Encyclopédia. Nagy István regénye (173. o.) ↑
38. Ormos i. m. II. köt. 775. o. ↑
39. Fedinec Csilla: *„A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja” 1938-1944*. Jaffa Bp. 2015. 113. o. ↑
40. Ormos i. m. II. köt. 775. o. ↑
41. Cs. Szabó László: *A tanítványok*. In.: *Babits Emlékkönyv, negyven fényképmással*. 1941. október. Szerk.: Illyés Gyula. A Magyar Csillag előfizetőinek illetménykötetete. 84. o. ↑
42. Szabó Zoltán: *A költő és az ország* (uo.) 117. o. ↑
43. Cs. Szabó László: *Erdélyben*. [1940] Magvető, Bp. 1993. 7. o. ↑
44. Szabó Zoltán: *Balkáni útikönyv* I-XI. rész. Élet, 1936. 40-51. sz. (október 4-december 20.) kötetben: *A Vaskapun túl*. (Balkáni útikönyv). Az Élet Szépirodalmi folyóirat kiadása Bp. é. n. [1937] 5-174. o., 34 fényképpel. ↑
45. Szabó Zoltán: *Ablakok Erdélyre*. Összegyűjtötte, válogatta dr. Tasnádi Gábor. Előszó: Illyés Gyula. Biblioteca Transsylvanica. Pallas-Akadémia Könyvkiadó Csíkszereda, 2000. 5-329. o. ↑
46. Erdély öröksége. *Erdélyi emlékirók Erdélyről*. Bev.: Ravasz László, Cs. Szabó László közreműködésével. Szerk.: Makkai László. Franklin Társulat Bp., 1942. I-X. köt. ↑
47. Szabó Zoltán: *A költők és a halál*. Jelenkor, 1942. augusztus 1. 15. sz. 5-6. o. – Cs. Szabó László: *Három költő, Antológia Byron, Shelley, Keats műveiből* (Franklin Társulat kiadása, Bp., 1942.) című könyvéről. ↑
48. uo. ↑
49. Illyés Gyula: *A francia irodalom kincsháza*. Athenaeum, Bp. é. n. [1942] 13-416. o., Szerk. és előszó: Illyés Gy. (1942. augusztus) 1-9. o. ↑
50. Cs. Szabó László Montaigne, Richelieu, Descartes, Louis de Rouvroy Saint-Simon, Rousseau, Chateaubriand, Napóleon és Jules Michelet műveit fordította. ↑
51. Emile Zola: *Germinal* – részlet – ford.: Szabó Zoltán. In.: *A francia irodalom kincsháza* 332-334. o. ↑
52. Magyar Csillag: 1941. október-1944. április. Szerk.: Illyés Gyula, Társszerk.: Schöpflin Aladár ↑

53. Horváth István: *Szerkesztő a vészkorszakban. Illyés Gyula és a Magyar Csillag*. Múlt és Jövő Könyvek, Bp. 2014. 7-255. o. ↑
54. A Magyar Csillag lapjain publikál utoljára Halász Gábor, Szerb Antal, Sárközi György, Salamon Ernő, Komor András, Radnóti Miklós, Lukács László, Pap Károly, Molnár Ákos, Gelléri Andor Endre és Zsigmond Endre. ↑
55. L. 53. sz. jegyzet 13-26. o. ↑
56. Cs. Szabó László: *Három szerelem*. Magyar Csillag, 1943. III. évf. 18. sz. szeptember 15. 313. o. ↑
57. Szabó Zoltán: *Egy skandináv utazó magyar filmekről ír naplójában*. Magyar Csillag, 1943. III. évf. 18. sz. szeptember 15. 353. o. ↑
58. Uo. 357. o. ↑
59. Szabó Zoltán: *Korszakváltás* (1975) VIII. In.: Uő: 1956. *Korszakváltás*. IV. köt. Osiris, 2006., 307. o. ↑
60. Szabó Zoltán: *Játék a történelemmel Magyar Nemzet* 1944. február 27. 47. sz. 9. o. ↑
61. Akkor a Magyar Nemzet felelős szerkesztője. ↑
62. L. 59. sz. jegyzetet 311. o. ↑
63. Ma: VIII. kerület Bródy Sándor utca ↑
64. *Hűlő* 95. o. ↑
65. Székely László a *Magyar Nemzet* alapításától működött közre a kiadó munkatársaként, később a kiadói hivatal igazgatójaként. Pethő Sándor főszerkesztő sógora, akivel a Magyarságnál kezdtek együtt dolgozni. Székely László nővére, Lujza (Zizi) színésznő volt Pethő Sándor felesége. Székely 1945 után a Szabad Szó, majd az Új Magyarország kiadóhivatalait szervezte és irányította. 1956-ban, a forradalom idején Pethő Sándor fiával, Tiborral tett kísérletet a szabad sajtó tradíciójának folytatására. Köszönöm Murányi Gábor segítségét (N. G.). ↑
66. Szabó Zoltán: *Korszakváltás* [1975] in: Sz. Z.: *Terepfelverés*. S. a. r. és a bevezetőt írta: Czigány Lóránt. Az Európai Protestáns Szabadegyetem, Bern Könyvbarátai Körének (Büchergilde, Riehen, Svájc) kiadása közreműködésével készült Máté András nyomdájában, 1987. München 61. o. ↑
67. A június 14-én kiállított adatbejelentési ív tanúsága szerint a kiadói részvénytársaság igazgatóságának tagjai között özvegy Babits Mihályné (Török Sophie), Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Örley István, Schöpflin Aladár és Cs. Szabó László neve olvasható. Schöpflin Aladár az ügyvezető igazgatói tisztséget is betöltötte. A cégvezető Gellért Oszkár volt. A többieket a dokumentum lektorokként nevezi meg. PIM V. 3.196/19n. ↑
68. Buda Attila: *A Nyugat Kiadó története*. Borda Antikvárium Bp., 2000. 147. o.
- A Nyugat igazgatósági és felügyelőbizottsági tagjait a kompaszokból ismerjük. Ezekben Szabó Zoltán neve először az 1941/42-es kötetben fordul elő. Ekkor minden zsidó származásúnak minősített személyt el kellett távolítani a cégekből. Az 1944/45-ös évben már nem volt kompasz, de azok az iratok fennmaradtak, amelyek a kiadóvállalat fennmaradása érdekében keletkeztek, bizonyítandó, hogy a kiadó tisztségviselői között nincsenek zsidók. 1944. június 14-én (...) egy adatbejelentési íven szintén olvasható Szabó Zoltán neve (PIM V. 3.196/19n). ↑
69. Cs. Szabó László: *Kis népek hivatása* (1942) in: Cs. Sz. L.: *Kis népek hivatása*. Magyar Néző (Vál., szerk., bev.: Gróh Gáspár) Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány – Kortárs Kiadó Bp. 2005., 110. o. ↑
70. Szabó Zoltán: *Angliai vázlatkönyv*. Az Új Magyarország Röpiratai, Bp., 1946. július, 14. o. ↑
71. Működésének hivatalos iratai – jelentések, feljegyzések stb. – a Magyar Országos Levéltárban található a Külügyminisztérium iratai között (XIX-J-1-k). ↑
72. „...Károlyi 1949 júniusának legelején mondott le Budapesten. Lemondásának indoklásául csak hajlott korát említette, és bár Franciaországban akart letelepedni, szerette volna nyitva tartani azt a lehetőséget, hogy időről időre visszatérjen Budapestre. Azt is remélte, hogy – amint emlékirataiban kifejezi magát – „személyes befolyásának

maradványaival használhat a letartóztatottaknak.” Részben személyes (budapesti), részben levélbeli (párizsi) közbelépései 1949 nyarán, mind eredménytelenek maradtak. Szakítását a budapesti kormánnyal a Rajk-per váltotta ki, amit Kállai [Gyula, Károlyi Mihály 1962-es újratemetési] beszédében említetlenül hagyott.” (Szabó Zoltán Adalékok Károlyi Mihály budapesti eltemettetéséhez In: uő. Nyugati vártán 2. köt. Bp., Osiris-EPMSZ, 2011, 317.) ↑

73. *(lat.)* megerősítem ↑
74. Részlet a folyamodvány fogalmazványából – magántulajdon – kiállítva: 2012-ben a Petőfi Irodalmi Múzeum Szabó Zoltán centenáriumi kiállításán. Kurátor: Varga Katalin. Irodalomismeret, 2013/1. 78-79. o. ↑
75. Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1982. (továbbiakban *Hűlő*) 102. o. ↑
76. *Curriculum vitae*. Roma, 1949. VI. 1. – gépirat (PIM Kézirattár Cs. Szabó-hagyaték) Varga Katalin: „... az ember otthonabbul érzi magát idekinn, ha Csészábóval válthat jelet” Szabó Zoltán hat levele Cs. Szabó Lászlónak (1950-1951) I. rész Irodalomismeret, 2013/1., 80. o. ↑
77. *(fr.)* Végre ↑
78. Károlyi Judit (1919–2012) Károlyi Mihály és Andrásy Katalin fiatalabbik lánya, 1948. VIII. 31-én kötött házasságot Szabó Zoltánnal. ↑
79. Utalás Arany János: *Mindvégig* (1877) c. versének utolsó versszakára: *Van hallgatód? nincsen? / Te mondd, ahogy isten / Adta mondanod. / Bár puszta kopáron / – Mint tücsöké nyáron / Vész is ki dalod.* ↑
80. 1947. október 1-én kezdte meg kultúr tanácsosi működését a Károlyi Mihály vezette párizsi magyar követségen. 1948. december 20-án adta át a követségen kialakított Foyer Culturel, az alkalomra Csontváry- és Derkovits-képekből kiállítást rendezett. A modern magyar művészet bemutatására Párizsban 1949. március 25-április 24. között a Musée de l'Art Moderne termeiben tárlatot rendeztek. Utóbbi is Szabó Zoltán szervezete Jean Cassou-val közösen Csontváry és kortárs művészek alkotásaiból. ↑
81. Szabó Zoltán levele Firenzébe [1950. május 6.], közli: Varga Katalin Irodalomismeret, 2013/1., 1. 81-82. o. ↑
82. L. a 47. sz. jegyzetet. ↑
83. Varga Katalin: „... az ember otthonabbul érzi magát idekinn, ha Csészábóval válthat jelet” Szabó Zoltán hat levele Cs. Szabó Lászlónak (1950–1951) – II. rész Irodalomismeret, 2013/2., 88. o. ↑
84. *Doveri átkelés*. (Nyugat-európai helyzetkép). Bp., Cserépfalvi, 1937, 203 o. /Válság és új élet/ ↑
85. uo. 67-146. o. ↑
86. Tarján György (1909–1988) a BBC Magyar Osztályának vezetője 1941-1949-ben (wikiwand.com) ↑
87. Bush House: a BBC Világszolgálat székhelye. 30 Aldwych, London, Westminster negyed (www.bbc.com) ↑
88. Cs. Szabó Lászlóné Ihrig Erzsébet (1896–1968): Cs. Szabó László második felesége. ↑
89. A BBC Közép-európai osztályának vezetője, „Gregory Macdonald Rómában puhalt ki engem valamelyik hivatalos útján, költségükön utaztam le Firenzéből. Egyik magas rangú nagykövetségi beosztottjuk bérelt magánlakásán ebédeltünk. 'Azt hiszem, tudnánk együtt dolgozni', búcsúzott Macdonald a kézfogásnál. Angliában jöttem rá, hogy a magyar fülnek semmitmondó, feltételes mondat volt a fölvételem, házat építhettem rá.” (*Hűlő* 129.) ↑
90. *(francia)* megelőzlek téged ↑
91. *(lat.)* a születés pillanatában ↑
92. Gregory Macdonald (1903–1987) L. 89. sz. jegyzetet. ↑
93. SIC *(ang.)* egy jó csésze tea, helyesen: a nice cup of tea. ↑
94. Varga Katalin: „... az ember otthonabbul érzi magát idekinn, ha Csészábóval válthat jelet” Szabó Zoltán hat levele Cs.

Szabó Lászlónak (1950-1951) – II. rész *Irodalomismeret*, 2013/2., 94-96. o. ↑

95. Szabó Zoltán levele Londonból Cs. Szabó Lászlóhoz Firenzébe (1950?). Petőfi Irodalmi Múzeum Cs. Szabó László hagyaték 6021/566. Leltári sz.: 2011/3-5/12. Kutatásom segítéséért köszönetet mondok Varga Katalinnak és Borbás Andreának. Kiemelés tőlem N. C. ↑
96. Czigány Lóránt: *A mi Kazinczyknk*. In: „ANGOL AZ ÚTLEVELEM, DE MAGYAR A BÜSZKESÉGEM”. A „Mikes” nevében Czigány Lóránt emlékezik a száz éve született Cs. Szabó Lászlóra. *Mikes International*, Hága, 2005. november 11., 43. o. ↑

kép | adobe.com